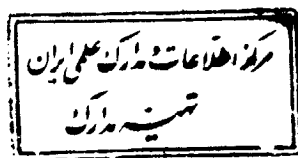
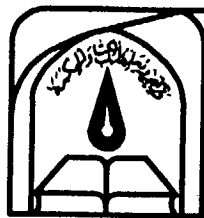

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله دوره دکتری تخصصی رشته زبان و ادبیات عربی

تحلیل ادبی داستانهای قرآن

'داستان حضرت نوح(ع)، حضرت یوسف(ع) و حضرت موسی(ع)'

خلیل پروینی

استاد راهنما:

دکتر سید ابراهیم دیباجی

013083

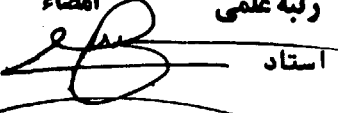

استاد مشاور

دکتر محمد علی آذرشب دکتر محمد علی لسانی

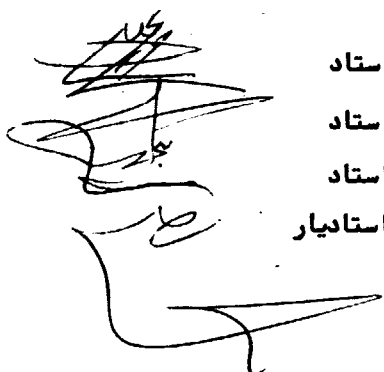
بهار ۱۳۷۸ . ۸ ش

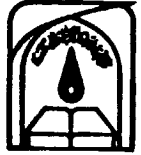
تأیید به اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیئت داوران نسخه نهائی رساله خلاصه/آقای .. خلیل پروینی.....
 تحت عنوان .. تجلیل ادبی داستانهای قرآن (داستانهای حضرت نوح (ع) .. حضرت یوسف (ع) و .. حضرت
 موسی (ع).....
 را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	دکتر سیدابراهیم دیباجی	استاد	
۲- استاد مشاور	دکتر محمدعلی آنرشب	دانشیار	
۳- استاد مشاور	دکتر محمدعلی لسانی	استادیار	

۲- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

۵- اساتید ناظر: ۱-	دکتر فیروز حریرچی	استاد	
۲-	دکتر سیدامیر محمود انوار	استاد	
۳-	دکتر محمد فاضلی	استاد	
۴-	دکتر غلامعباس رضایی	استادیار	

بسمه تعالی

آیین‌نامه چاپ پایان‌نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان‌نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش‌آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می‌شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان‌نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته

که در سال در دانشکده دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب

آقای دکتر ، مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر ، مشاوره سرکار

خانم / جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.»

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه‌های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر سوبت

چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می‌تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در

معروض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت

مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می‌کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می‌تواند خسارت

مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می‌دهد به منظور استیفای

حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده

برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب خلیل پروینی دانشجوی رشته زبان و ادبیات عربی مقطع دکتری تعهد فوق

و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به ان ملتزم می‌شوم.

نام و نام خانوادگی: خلیل پروینی

تاریخ و امضا:

۷۸/۳/۱۹

تقدیم

به ساحت مقدس انبیای عظام، اولیای کرام و تمام خود ساختگان مکتب قرآن به ویژه به

روح پر فتوح خمینی امام.

تقدیر و تشکر

اینک پس از یازده سال تحصیل مستمر و رسمی در دانشگاه، خود را رهین علم، فضل، اخلاق و انسانیت معلمان، استادان و مربیانی می‌دانم که خوشه‌چین خرمن دانش، خرد و تقوای آنها بوده‌ام، بنابراین، بر خود فرض می‌دانم که از زحمات، کوششها و محبت‌های خالصانه تمام کسانی که حق تعلیم و تربیت بر گردن اینجانب دارند به ویژه از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر سید ابراهیم دیباجی و استادان محترم مشاور آقایان دکتر محمد علی آذر شب و دکتر محمد علی لسانی، تشکر و قدردانی نموده، ^{لرزه در سینه} سعادت دنیا و آخرت ^{آنان} برای آنها مسئلت کنم.

چکیده

داستانهای قرآن از دیرزمان از جنبه‌های مختلف تاریخی، محتوایی، تربیتی و غیره مورد بررسی واقع شده است اما جنبه‌های هنری، مسائل مربوط به شیوه‌های داستان‌پردازی و تحلیل عناصر داستانی و ادبی آن خیلی کمتر مورد توجه قرار گرفته است، داستان به عنوان یک شکل ادبی و هنری دارای ساختار هندسی خاصی است که آن را از دیگر اشکال ادبی مانند قصیده، خطبه، مقاله و غیره متمایز می‌سازد. داستانهای قرآن در ردیف داستانهای واقعی تاریخی قرار دارد اما با داستانهای واقعی تاریخی که معمولاً آثار خیال و مبالغه در پیدایش آنها مشاهده می‌شود فرق دارد، چرا که به تصریح خود قرآن، هم حوادث و سرگذشت‌های داستانهای قرآن "بِالْحَقِّ" بوده‌اند و هم گزارش و نقل آنها که از طرف خداوند صورت گرفته است "بِالْحَقِّ" می‌باشد، چنین سرگذشت‌های واقعی و حقیقی را خداوند "قَصَص" می‌نامد، یعنی طوری بیان، نقل و ارائه شده است که خواننده آن را پی‌گیری می‌کند این امر همان شیوه داستان‌پردازی قرآن است؛ در ساختار اغلب داستانهای قرآن، عناصر داستانی و ادبی شناخته شده در ادبیات نوین داستانی، تا حدودی قابل تحلیل و ارزیابی است، معمولاً یک داستان هنری از عناصر زیر تشکیل شده است: عنصر طرح و پی‌رنگ، عنصر شخصیت و شخصیت‌پردازی، عنصر کشمکش، عنصر گفت و گو، عنصر صحنه و صحنه‌پردازی (زمان و مکان)، عنصر زاویه دید یا زاویه روایت، عنصر درونمایه یا اندیشه، عنصر عاطفه، عنصر خیال و عنصر لفظی تعبیر.

البته همواره باید این نکته را در نظر داشت که قرآن قبل از هر چیز، کتاب هدایت و تربیت است، لذا داستانهای آن نیز در خدمت اهداف دینی و تربیتی می‌باشد. در این پژوهش، با نگرشی نو به داستانهای قرآن و شیوه‌های داستان‌پردازی آن سعی شده است، عناصر داستانی و ادبی یاد شده، در متن داستانهای قرآن، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد و بدین وسیله، گامی در راه کشف اعجاز ادبی و هنری قرآن، برداشته شود.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه و کلیات
فصل اول: ادبیات و عناصر آن	
۷	۱-۱- تعریف ادب
۱۲	۲-۱- عناصر ادبی
۱۳	۱-۲-۱- عنصر عاطفه
۱۵	۱-۲-۱-۱- نمود عنصر عاطفه در انواع ادبی
۱۷	۲-۱-۲-۱- معیارهای سنجش عاطفه
۱۹	۲-۲-۱- عنصر فکر و اندیشه
۲۲	۳-۲-۱- عنصر خیال
۲۳	۱-۳-۲-۱- انواع عنصر خیال
۲۷	۴-۲-۱- عنصر تعبیر یا اسلوب
۲۷	۳-۱- عناصر ادبی در آئینه مثال
فصل دوم: داستان و عناصر آن	
۳۲	۱-۲- کلیاتی در باره ادبیات داستانی
۳۳	۱-۱-۲- تفاوت قصه و داستان
۳۵	۲-۱-۲- تعریف داستان (القصّة الفنية)
۳۷	۳-۱-۲- اهمیت و نقش تربیتی داستان
۴۱	۲-۲- اشکال و قالبهای داستان
۴۲	۱-۲-۲- داستان کوتاه (القصّة القصيرة)
.....	۲-۲-۲- رمان (الرواية)
۴۳	۳-۲-۲- داستانک (الاقصوصة)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۴۴	۴-۲-۲- داستان بلند یا رمان کوتاه (القصة الطويلة).....
۴۵	۵-۲-۲- حکایت.....
۴۶	۶-۲-۲- نمایشنامه (المسرحية).....
۴۷	۳-۲- عناصر داستان.....
۴۸	۱-۳-۲- عنصر طرح و پیرنگ (حبكة القصة).....
۵۱	۲-۳-۲- کشمکش (عنصر الصراع).....
۵۳	۳-۳-۲- عنصر شخصیت و شخصیت‌پردازی.....
۵۴	۱-۳-۳-۲- تقسیم شخصیتها در داستان.....
۵۵	۲-۳-۳-۲- شیوه‌های شخصیت‌پردازی.....
۵۷	۴-۳-۲- عنصر صحنه و صحنه‌پردازی.....
۵۸	۱-۴-۳-۲- شیوه‌های صحنه‌پردازی.....
۶۰	۵-۳-۲- عنصر گفت و گو (الحوار).....
۶۲	۶-۳-۲- زاویه دید (العرض القصصی).....
۶۴	۷-۳-۲- عنصر درونمایه یا اندیشه.....
۶۶	۸-۳-۲- عنصر تعبیر یا اسلوب.....

فصل سوم: مفهوم داستان و شیوه‌های داستان‌پردازی در قرآن

۷۱	۱-۳- انواع قصه‌های قرآن.....
۷۶	۱-۱-۳- مفهوم لغوی واژه قصص و قصه.....
۷۸	۲-۱-۳- لفظ قصص در قرآن.....
۸۰	۳-۱-۳- مفهوم و اصطلاح قصه در قرآن.....
۸۵	۴-۱-۳- اهداف قصه‌های قرآن.....
۸۵	۱-۴-۱-۳- اثبات وحی و رسالت.....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۸۶	۳-۱-۴-۲- اثبات وحدت ادیان و اصول مشترک در آنها.....
۸۶	۳-۱-۴-۳- بیان روش مشترک انبیا در دعوت به اصول.....
۸۷	۳-۱-۴-۴- اثبات پیروزی نهایی انبیا در مقابله با مخالفان.....
۸۷	۳-۱-۴-۵- بیان نقش ابلیس در منحرف کردن انسانها.....
۸۸	۳-۱-۴-۶- دعوت به عبرت و تفکر در انسانها.....
۸۹	۳-۱-۴-۷- پرده‌برداری از برخی حقایق نهفته تاریخی.....
۸۹	۳-۱-۴-۸- ایجاد طمأنینه و آرامش برای پیامبر اسلام و امید آفرینی درمؤمنان.....
۹۰	۳-۱-۴-۹- مبارزه با تحریفها و اسطوره‌ها.....
۹۰	۳-۱-۴-۱۰- بیان قدرت خداوند.....
۹۱	۳-۱-۴-۱۱- بیان نقش و اهمیت تضرع و دعا به درگاه خداوند.....
۹۱	۳-۱-۴-۱۲- انسجام و هماهنگی قصه‌ها با روح حاکم بر کل قرآن.....
۹۲	۳-۲- شیوه‌های داستان‌پردازی در قرآن.....
۹۴	۳-۲-۱- واقع‌گرایی قرآن در بیان قصص (رنالایسم قرآنی).....
۹۷	۳-۲-۲- خیال‌انگیزی داستانهای واقعی قرآن.....
۱۰۳	۳-۲-۳- اصالت اهداف و پیامها در بکارگیری عناصر داستان.....
۱۰۴	۳-۲-۴- قالبهای داستانی در قرآن.....
۱۱۱	۳-۲-۵- پدیده تکرار در قرآن.....
۱۱۲	۳-۲-۵-۱- تکرار آیات در قرآن.....
۱۱۳	۳-۲-۵-۲- راز و رمز تکرار قصص در قرآن.....
۱۱۶	۳-۲-۵-۱- تعداد اهداف، موضوعات و زوایا.....
۱۱۸	۳-۲-۵-۲- تنوع بخشیدن به بیان داستان.....
۱۱۸	۳-۲-۵-۳- حضور قهرمان داستان در صحنه‌های متعدد.....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۲۱	۳-۲-۵-۴- همبستگی حلقه‌های تکراری داستان
۱۲۱	۳-۲-۵-۵- اعجاز در توزیع اجزای حلقه‌های تکراری
۱۲۲	۳-۲-۵-۶- اعجاز در کاربرد الفاظ و کلمات
۱۲۳	۳-۲-۵-۷- ارائه سبک تصریف قرآنی
۱۲۵	۳-۳- روشهای ارائه داستان از نظر ساختار و محتوا
۱۲۵	۳-۳-۱- ذکر خلاصه داستان در مقدمه
۱۲۸	۳-۳-۲- بیان عاقبت و نتیجه داستان در ابتدا
۱۳۰	۳-۳-۳- عنصر "مفاجاة" در سبک قصص قرآن
۱۳۰	۳-۳-۴- پنهان داشتن راز وقوع حوادث حتی از قهرمان داستان
۱۳۱	۳-۳-۵- افشای برخی از رازهای داستان تنها برای مخاطبین
۱۳۳	۳-۳-۶- شرکت دادن مخاطبین در تکمیل و تفسیر صحنه‌ها و پرده‌ها
فصل چهارم: عناصر داستانی و ادبی در داستانهای قرآن	
۱۴۰	۴-۱- عناصر داستانی در قرآن و شیوه بکارگیری آنها
۱۴۰	۴-۱-۱- عنصر طرح و پیرنگ (الحبکة) در داستانهای قرآن
۱۴۰	۴-۱-۲- عنصر شخصیت و شخصیت‌پردازی در داستانهای قرآن
۱۵۴	۴-۱-۳- عنصر حادثه یا کشمکش (عنصرالصراع) در داستانهای قرآن
۱۶۰	۴-۱-۴- عنصر گفت و گو در داستانهای قرآن
۱۶۸	۴-۱-۴-۱- گفت و گو بیرونی
۱۶۹	۴-۱-۴-۲- گفت و گوی درونی (حدیث نفس شخصیتها)
۱۷۰	۴-۱-۴-۳- گفت و گوی ویژه با خداوند (گفت و گو غیبی)
۱۷۱	۴-۱-۴-۴- گفت و گوی نمایشنامه‌ای

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۷۳	۴-۱-۵- عنصر صحنه و صحنه‌پردازی در داستانهای قرآن
۱۷۳	۴-۱-۵-۱- عنصر زمان در داستانهای قرآن
۱۷۶	۴-۱-۵-۲- عنصر مکان در داستانهای قرآن
۱۸۰	۴-۱-۶- عنصر ارائه یا زاویه دید در داستانهای قرآن
۱۸۶	۴-۲- عناصر ادبی در داستانهای قرآن
۱۸۷	۴-۲-۱- عنصر اندیشه در داستانهای قرآن
۱۹۲	۴-۲-۲- عنصر عاطفه در داستانهای قرآن
۱۹۴	۴-۲-۲-۱- عاطفه مادری
۱۹۵	۴-۲-۲-۲- عاطفه و انگیزه خشم
۱۹۸	۴-۲-۲-۳- عاطفه پدری
۲۰۰	۴-۲-۲-۴- انگیزه و عاطفه جنسی
۲۰۲	۴-۲-۲-۵- عاطفه حسد
۲۰۴	۴-۲-۲-۶- عاطفه تکبر
۲۰۷	۴-۲-۳- عنصر خیال در داستانهای قرآن
۲۲۰	نتایج، بحث و پیشنهادات
۲۲۴	فهرست منابع
۲۳۲	چکیده انگلیسی

مقدمه و کلیات

قرآن کریم، از زمان نزول خود تاکنون از جنبه‌های مختلف، مورد اهتمام صاحب‌نظران و دانشمندان بوده و هست، به طوری که کتب زیادی در زمینه "علوم قرآنی" و تحت همین عنوان، تألیف شده است^۱ و این کتب به علوم گوناگونی مانند علم اعجاز، علم مکی و مدنی، علم اسباب نزول، علم ناسخ و منسوخ، علم محکم و متشابه، علم اعراب، علم رسم‌الخط، علم قرائت، علم تفسیر و علم قصص پرداخته است.

اگر به کتابهایی که در زمینه اعجاز^۲، تفسیر و قصص^۳ قرآن به دست پیشینیان تألیف شده است، نظر افکنیم، به مطلبی یا موضوعی در باره سبک داستان‌پردازی و ساختار هنری داستانهای قرآن بر نخواهیم خورد، در حالیکه قرآن کریم، داستانهای خود را در قالب ساختارهای هنری بیان و ارائه کرده است که در ادبیات داستانی نوین، پس از گذشت سالهای متمادی، بعضی از آن ساختارها، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد، البته ناگفته خود پیداست که داستان به عنوان یکی از موضوعات مهم و اساسی قرآن کریم، همواره مورد توجه و اهتمام بوده است، اما این توجه و اهتمام، بیشتر به جنبه‌های تاریخی، محتوایی و تربیتی مربوط می‌شود، به طوریکه به انبوهی از کتابها، تحت عناوینی مانند "قصص الانبیاء"، "داستانهای

۱ - مانند کتاب "البرهان فی علوم القرآن" تألیف زرکشی و "الاتقان فی علوم القرآن" تألیف جلال‌الدین سیوطی که مهمترین منابع در زمینه علوم قرآنی می‌باشند.

۲ - مانند "دلائل الاعجاز تألیف عبدالقاهر جرجانی و اعجاز القرآن تألیف باقلانی.

۳ - مانند قصص الانبیاء، تألیف جویری، قصص الانبیاء، تألیف ابن کثیر، قصص الانبیاء، تألیف راوندی، قصص الانبیاء، تألیف نیشابوری، قصص الانبیاء تألیف جزائری و قصص الانبیاء تألیف عبدالوهاب نجار.

پیامبران"، "داستانهای قرآن" و "داستانهای از آدم تا خاتم" بر می‌خوریم که محور بحث آنها، مسائل تاریخی و مانند آن می‌باشد، اما جنبه‌های هنری و مسائل مربوط به شیوه‌های داستان‌پردازی و بالاخره تحلیل عناصر داستانی در قرآن، مورد اهتمام قدما و خیلی از متأخرین واقع نشده است.

تعریف مسأله و بیان آن

داستان در عرصه فرهنگها و تمدنهای بشری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، به طوری که داستان، ابزار مناسبی برای انتقال آرمانها، تجارب، اندیشه‌ها و مفاهیم انسان در طول اعصار بوده است و ادیان آسمانی به ویژه مکتب حیاتبخش اسلام نیز، به موضوع داستان، اهمیت خاصی قائل شده است، به طوری که بخش عظیمی از آیات الهی قرآن کریم (حدود یک ششم) به نقل و روایت سرگذشتها و سرنوشت‌های واقعی امتهای و اشخاص گذشته، اختصاص داده شده است، بنابراین تأثیرگذاری در قصه‌های قرآن، تأثیرگذاری حقیقی و آموزنده است، اما قصه‌های تخیلی، ذهنی و یا فرضی که بر واقعیت‌های واقعی و خارجی استوار نیست، تأثیر سازنده و پاینده‌ای ندارند، تأثیرگذاری قصه‌های قرآن، صرفاً به لحاظ اتکای آنها بر واقعیتها خارجی و تاریخی نیست بلکه علاوه بر آن، زیان مُعجز، اسلوب منحصر به فرد، ارائه تصویرهای زنده و پویا، برخوردار بودن داستان‌های قرآن از ساختار هنری و استفاده مناسب از عناصر داستانی، باعث شده است که مخاطب با خواندن یا شنیدن داستانهای قرآن، گذشته را پیش خود حاضر ببیند یا اینکه خود را در اعماق تاریخ ناظر بداند.

پیشینه تحقیق

در سال ۱۹۴۸ برای اولین بار کتابی تحت عنوان "الفن القصصی فی القرآن"، توسط دکتر محمد احمد خلف الله منتشر یافت^۱ که این کتاب، جنجال عظیمی در محافل علمی، ادبی و

۱ - کتاب یاد شده، به عنوان رساله دکتری مؤلف تهیه شده بود که راهنمایی آنرا، استاد امین الخولی به عهده

داشت.

دانشگاهی مصر و حتی دیگر کشورهای عربی پیا کرد و عده‌ای به طرفداری از مؤلف برخاستند و عده‌ای دیگر هم، پرچم مخالفت را برافراشته، به تکفیر او پرداختند، مؤلف این کتاب برای اولین بار به مسائل هنری و شیوه‌های داستانپردازی در قرآن پرداخته، ادعا کرده است که قرآن حوادث داستانی خود را، به شیوه ادبی و عاطفی بیان کرده است^۱ و با طرح مسائلی چون شبهه وجود اساطیر در قرآن یا وجود تخیل در قصه‌های قرآن و متشابه بودن آنها و ...، باعث نزاع و جنجال شد، ما در صفحات آینده، با دلیل و برهان اثبات کرده‌ایم که قرآن هنر و ادب را در خدمت اهداف دینی در آورده است نه اینکه به هنر و مسائل ادبی اولویت داده باشد، به هر تقدیر، بعد از "خلف‌الله"، پژوهشهای دیگری در کشورهای عربی در این زمینه صورت گرفت مانند "القصص القرآنی فی مفهومه و منظوقه" تألیف عبدالکریم الخطیب، "بحوث فی قصص القرآن" تألیف السید عبدالحافظ عبدالرحمن و "التصویر الفنی فی القرآن" و "قی ظلال القرآن" تألیف سید قطب که به حق گامهای بزرگی در زمینه شیوه‌های داستانپردازی قرآن برداشته‌اند و در ایران نیز پژوهشهای پراکنده‌ای در این زمینه صورت گرفته است^۲ که مهمترین آنها "دراسات فنیة فی قصص القرآن" تألیف دکتر محمود بستانی می‌باشد که مؤلف در این کتاب، به طور بسیار کلی و سطحی به بعضی از شیوه‌های داستانپردازی در قرآن پرداخته است. این پژوهش، با نگرشی نو به داستانهای قرآن، علاوه بر اینکه به شیوه‌ها و تکنیکهای داستانپردازی در قرآن پرداخته است، به تحلیل عناصر داستانی و عناصر ادبی در قرآن نیز اهتمام ورزیده است.

۱ - محمد احمد خلف‌الله، الفن القصصی فی القرآن، چاپ چهارم، بیروت، مؤسسة الانتشار العربی، ۱۹۹۹، ص

۲ - اخیراً کتابی تحت عنوان "بررسی هنری بهترین قصه قرآن" توسط حسینعلی جعفری تألیف شده است که مؤلف به بررسی هنری داستان حضرت یوسف(ع) در قرآن پرداخته است.